

УДК 811.16'373.611

Світлана Соколова

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАГМАТИЧНІ АСПЕКТИ СЛОВ'ЯНСЬКОГО СЛОВОТВОРЕННЯ

Рецензія на книгу «Slavische Wortbildung im Vergleich: Theoretische und pragmatische Aspekte» / Slavica Varia Halensia / Band 12 / Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg / Svetlana Mengel (Hg.). — Berlin: LIT VERLAG Dr. W. Hopf, 2014. — 681 S.

Наприкінці 2014 р. Галле-Віттенбергський університет Мартина Лютера в серії «Slavica Varia Halensia», редакторами якої є професори цього університету Ангела Піхтер і Світлана Менгель (серія започаткована 1997 р.), випустив том 12 «Слов'янське словотворення у порівнянні: теоретичні і прагматичні аспекти», що, як зазначає у передмові редакторка тому професор Світлана Менгель, «є спільною роботою багатьох авторів, що з'явилася як результат багаторічної співпраці в межах міжнародної Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів». 11—15 травня 2014 р. відбулася 15-та міжнародна конференція Комісії, під час якої серед інших питань остаточно обговорено зміст цієї колективної праці. Основна мета її — представити науковій (мовознавчій) спільноті специфіку словотвору слов'янських мов, які в цьому плані відрізняються від інших індоєвропейських. Зіставний аспект при цьому передбачає як контрастивне і порівняльне дослідження конкретних мовних явищ у слов'янських і неслов'янських мовах (і між окремими слов'янськими), так і відображення часткових розбіжностей у теоретичних засадах

© С.О. СОКОЛОВА, 2016

та підходах до опису словотвірних систем слов'янських і неслов'янських мов. Специфіка словотвору висвітлюється з урахуванням діахронного і синхронного підходів і з проекцією в прагматичну площину. Ця багатоаспектність реалізована в самій структурі праці, що складається з чотирьох розділів.

Перший розділ «Слов'янське словотворення у світлі різних лінгвістичних теорій» об'єднує 10 ґрунтовних статей і розпочинається дослідженням білоруської дослідниці **Зінаїди Харитончик** «Семантика і прагматика лексичних одиниць у дзеркалі дериваційних процесів», у якій на прикладі похідних ознакових слів компаративного типу в сучасній російській мові (на зразок *лисий, кошачий*) показано їхній семантичний синкретизм — своєрідну багатозначність, приховану за словниковою формулою тлумачення 'притаманний', 'такий як'. Ці елементи значення, які не відображають словники, репрезентують частину наївної мовної картини світу, що свідчить про умовність розмежування семантики і прагматики, словникового і енциклопедичного значення. У статті авторки з Болгарії **Юлії Балтової** «Про місце і застосування підходів від значення до форми і від форми до значення у слов'янських дослідженнях зі словотвору» висвітлені особливості цих підходів, що їх застосовують для розв'язання різних лінгвістичних завдань, зокрема переконливим прикладом життєздатності підходу від форми до значення є словотвірні, морфемні та коренево-гніздові словники, цей принцип лежав в основі теоретичного опису до 70-80-х рр. минулого століття. Підхід від значення до форми, що розвивається з 60-х рр. минулого століття і використовує поняття словотвірної категорії, виявився плідним для зіставного мовознавства. Слід зауважити, що, незважаючи на досить широке охоплення фундаментальної наукової літератури стосовно різних слов'янських мов, дослідження українських словотворців представлені лише коренево-гніздовим словником Є.А. Карпіловської, що свідчить про необхідність активного пропагування українських теоретичних досліджень зі словотвору за межами України. Цей недолік частково компенсує стаття української дослідниці **Лариси Кислюк** «Підходи до вивчення семантики похідного слова: українська дериватологічна школа в порівнянні з іншими слов'янськими», виконана в руслі основоцентричного (кореневого) підходу, який дав змогу на матеріалі нової української лексики виявити процеси внутрішньої і зовнішньої динаміки, що стосуються гнізд трьох типів — кореневих, коренево-словотвірних (мішаних) та словотвірних. У статті сербської дослідниці **Райни Драгічевич** «Різні теоретичні підходи до опису префіксації в слов'янському словотворі» префіксацію розглянуто на тлі того факту, що у сербській теорії словотвору, на відміну від іншого слов'янського світу, префіксацію традиційно розглядали як різновид композиції, і лише на межі ХХІ століття цей погляд змінився. Порівнюючи різні погляди, авторка робить висновок про те, що префіксацію слід визнати специфічним словотвірним процесом. У статті «Національні форманти-унікати» **Бранко Тошович**, який представляє Австрію, обґрунтовує це поняття, під яким розуміє словотворчий засіб, притаман-

ний тільки мові певного етносу (нації), розглядає моделі для вивчення формантів-унікатів у слов'янських мовах, пояснює процедуру аналізу і характеризує це явище у штокавських мовах — сербській, хорватській, бошняцькій, чорногорській, які є єдиною в слов'янському світі мовною спільнотою зі спільною діалектною основою. Запропонована методика може бути застосована для порівняння інших слов'янських мов. У статті **Аліції Нагурко** (Німеччина) «Словотвірні гнізда і концептуальні фрейми (на прикладі концепта 'святий')» розглянуто взаємодію концептуального, лексичного та словотвірного рівнів на матеріалі польської, чеської та німецької мов (базове слово — прикметник *święty / svátý / heilig*). **Світлана Менгель** (Німеччина) в статті «Особливості слов'янського словотворення в діяхронно-історичному аспекті» пропонує пояснювальну модель специфічного розвитку слов'янського словотвору, звертаючись до першої писемної мови слов'ян — давньоцерковнослов'янської, зокрема простежує дериваційні процеси у сфері номінації абстрактних понять, назв осіб, творення складних найменувань тощо. У статті «Теоретичні і прагматичні аспекти творення слов'янської термінології словотвору» **Зоф'я Рудник-Карватова** (Польща) виходить з розуміння самого поняття «термін» як одиниці, що чітко визначає зміст певного поняття в галузі науки і техніки, і вбачає причину складності такого визначення щодо мовознавчих понять (зокрема у сфері словотвору) в розмаїтті концепцій, теорій та методологій. Авторка закликає під час термінотворення послуговуватися не лише принципами компактності та однозначності, але також і функціональності, системності, відтворюваності й ефективності. Дуже корисним для читача є список джерел дослідження — слов'янських лінгвістичних словників, енциклопедій та баз даних. **Олександр Кіклевич** (Польща) в статті «Амбісемія у словотворі» звертає увагу на можливість неоднозначної семантичної інтерпретації похідних одиниць у мовленні за рахунок компресії. Під семантичною амбівалентністю автор розуміє той факт, що на рівні системи мови функціонує інваріант значення, якому відповідає відкрита множина варіантів (реальних і потенційних), зумовлених мовним та позамовним оточенням знака. **Єлизавета Которова** (Польща) в праці «Словотвір як інтерфейсний феномен» вказує на особливе місце словотвору (як феномена мовної діяльності і як наукової дисципліни) між лексикологією і граматикуєю, між синхронією і діяхронією, між системою і реалізацією мови.

Розділ II «Слов'янський словотвір у контрастивному і компаративному висвітленні» розпочинає стаття **Кристини Вашакової** (Польща) «Перспективи порівняльних досліджень у словотворі», у якій розкрито нові можливості зіставного підходу у зв'язку з використанням досягнень корпусної лінгвістики і когнітивної семантики. У розвідці **Олександра Лукашанця** (Білорусь) «Актуальні проблеми зіставного дослідження словотвору слов'янських мов» на матеріалі білорусько-російських паралелей запропоновано комбінований підхід до зіставного дослідження (ономасіологічний з елементами польового й ідеографічного), який дає змогу найпослідовніше описати словотвірні системи зіставлюваних мов і виявити, зокрема, й

периферійні аспекти диференціації. У праці **Геннадія Ніколаєва** і **Наталії Ніколаєвої** (Росія) «*Типологічні універсалії слов'янського словотвору*» розглянуто універсалії загального порядку, до яких належать взаємозв'язок і взаємодія слово- і формотворення, спільність основного фонду способів словотворення, формантів і словотвірних значень, зв'язок між словотвірною і семантичною деривацією, стилістична маркованість словотворчих засобів тощо. Проблеми інтернаціоналізації як універсальної тенденції розвитку сучасних слов'янських літературних мов торкається **Олена Коряковцева** (Польща) у статті «*Загальнослов'янський фонд інтернаціональних словотвірних морфем: теоретичні і прагматичні аспекти дослідження*», розмежовуючи загальнослов'янські і зональні афіксальні інтерморфемі. **Галина Нещименко** (Росія) у статті «*Внутрішня динаміка словотвірних систем у близькоспоріднених (слов'янських) мовах: відцентровий — доцентровий рух*» наголошує на тому, що є розрив між рівнем і ступенем просунутості теоретичних розробок у галузі зіставлення близькоспоріднених мов (синхронного і діахронного) та якістю практичних описів. Водночас авторка робить цікаве спостереження над динамікою функціонування (перерозподіл функцій) синонімічних афіксів у чеській мові. **Євгенія Карпіловська** (Україна) в статті «*Засади словотвірної категоризації лексики у міжслов'янських паралелях*», узагальнюючи досвід слов'янських дослідників, розвиває польовий підхід до словотвірної системи української мови і характеризує її ядро (зону абсолютного ладу), оточення ядра/периферії (зону відносного ладу/безладу) та периферію (зону абсолютного безладу). Водночас авторка вказує на динамічний характер системних відношень і важливість дослідження міжмовних паралелей для визначення ролі словотворення у мовній концептуалізації світу. У розвідці **Василки Радевої** (Болгарія) «*Дериваційний потенціал прикметників: спільність та різноманітність*» розглянуто прикметники як мотиваційну базу дієслів і складних прикметників у слов'янських (болгарська, російська, чеська) та неслов'янських (німецька) мовах, які демонструють специфіку дериваційних систем і дериваційного інвентаря. **Цветанка Аврамова** (Болгарія) в статті «*Безсуфіксні назви мешканців (nomina habitatorum) у слов'янських мовах*» на підставі застосування як формального, так і семантичного критеріїв доходить висновку про те, що на синхронному рівні вони похідні / мотивовані відповідними назвами території так само, як і суфіксальні назви. **Олена Лукашанець** (Білорусь) у праці «*Принципи контрастивних досліджень соціолектної деривації*» зауважує, що для зіставного вивчення деривації у соціолекті актуальні ті самі проблеми, що й для зіставного дослідження деривації загалом, але знакова вторинність соціолектів щодо загальнонаціональної мови спричиняє їхню семіотичну недостатність, а відтак, і проблему системності лексики та словотвору. У соціолектах спостерігаємо також специфічне співвідношення синхронії й діахронії. **Ніна Клименко** (Україна) в статті «*Взаємозв'язки різнорівневих похідних одиниць мови як критерій їх зіставлення (на матеріалі східнослов'янських і новогрецької мов)*» пропонує запровадити в словотвірний аналіз одиницю проміжного типу — лексико-

словотвірну категорію — для розгляду різних способів словотворення, що виражають ті самі значення. Методику аналізу (для кожної мови окремо та зіставного) автор ілюструє на прикладі локативних простих (з одним коренем) та складних (з двома і більше основами) композитних прикметників в українській та новогрецькій мовах. **Сергій Сахно** (Франція) у праці «Словотвірна мотивація російської лексики: співвідношення між синхронією і діахронією, формально-семантичні паралелі із західноєвропейськими мовами» обґрунтовує концепцію словотвірно-етимологічного словника міжмовних лексичних еквівалентів, вихідною мовою якого є російська, зіставлена з низкою західноєвропейських мов (французькою, англійською, німецькою та ін.), наведено й латинські відповідники тощо. **Лора Тасева** (Швейцарія/Болгарія) в статті «Грецько-слов'янські словотвірні еквіваленти у перекладах XIV століття (префікси α -, $\alpha\nu\alpha$ -, $\alpha\pi\sigma$ -)» розглянула особливості передання похідних із зазначеними префіксами в низці перекладів на церковнослов'янську мову, виконаних у XIV ст. болгарськими і сербськими книжниками, і порівняла їх з матеріалами раніших перекладів. Матеріал опрацьований статистично, що дало змогу виявити певні тенденції, зокрема обмеження різноманітності слов'янських варіантів у переданні грецьких префіксів, тенденція до зменшення безпрефіксних відповідників, збільшення частотності вживання домінуючих слов'янських еквівалентів тощо. Культурно-національні особливості шанобливих звертань розглянуто в статті **Гельмута Кайперта** (Німеччина) «Зменшувально-пестливі і гоноративні (поважно-шанобливі) утворення у слов'янських перекладах «Бесід» Берлемона (XVII ст.)».

Не менш цікаві й праці, уміщені в розділі III «Слов'янський словотвір у фокусі окремих мов», у якому проблеми, висвітлені на прикладі однієї зі слов'янських мов, проєктуються на загальнослов'янське тло і водночас ілюструють специфіку аналізованої мови. Зокрема, **Олена Петрухіна** (Росія) у розвідці «Творення нових слів у російській мові: теоретичні аспекти і когнітивно-дискурсивний аналіз» звертає увагу на когнітивно-дискурсивні умови виникнення нових похідних слів у російській мові, передусім шляхом деривації від питомих російських коренів або давніх запозичень, а також на потенційну можливість маніпулювання свідомістю за допомогою штучних номінацій, створених за типовою словотвірною моделлю, що передбачає їхню концептуалізацію. У статті **Лідії Аризанковської** (Македонія) «Словотвір як частина македонського мовознавства у теоретичному і прагматичному аспектах» зроблено акцент на потребах в активізації словотвірного потенціалу македонської мови, які є частиною еволюційного процесу мови і зумовлені економічним, технологічним і соціальним розвитком суспільства. **Божо Чорич** (Сербія) у праці «Про комбінований словотвір на тлі інших близьких способів номінації» наголошує на поширеності у сербістиці терміна «комбінований словотвір», під яким розуміють поєднання деривації зі складанням, трактуючи його як підклас композиції, за допомогою якого творяться лише імена та прислівники. До складання зараховують, крім звичних для українців випадків (на зразок

brz-o-nog-ø ‘швидконогий’, *rib-o-lov-ac* ‘риболов’), також і те, що ми звикли називати префіксацією (*oko-vrat-nik* — ‘комір’, *do-vrat-ak* - ‘одвірок’). Нерідко той самий дериват ілюструє різні способи словотворення. **Барбара Штебиг Голуб** (Хорватія) у статті «*Хорватський словотвір — між традицією і новими тенденціями*» розглядає, з одного боку, деякі складні питання хорватського словотвору (зокрема питання самостійності словотвору та його термінологічної впорядкованості), а з іншого — новітні тенденції розвитку словотвірної системи (юкстапозити і телескопічні слова) та спроби хорватських мовознавців досягнути ці тенденції. **Амела Шегович** (Боснія і Герцеговина) в статті «*Словотвірні ознаки назв жінок за професією у сучасній боснійській мові*» зазначає, що суфікси на позначення осіб жіночої статі, зазвичай закріплені традицією за певними основами, у розмовному мовленні можуть варіювати, особливо ця тенденція помітна у спілкуванні молоді, і це явище слід розглядати не лише з позицій морфології, але й з позицій соціолінгвістики. **Ірена Страмліч Брезнік** (Словенія) в статті «*Конкуренція суфіксів у номінації спільнокореневих синонімів у сучасній словенській лексиці*» тлумачить словотвірні синоніми як слова з тією самою основою, але з різними словотворчими афіксами, що мають те саме словотвірне значення. Розглянуто синонімічні пари, інші синонімічні утворення, простежено відмінності між одно- і багатослівними номінаціями. У праці **Івanni Боздехової** (Чехія) «*Творення складних імен у сучасній чеській мові*» на матеріалі Чеського Національного корпусу проаналізовано складні назви осіб за такими ознаками: особа, що виконує дію, видає звуки, є носієм ознаки, перебуває у певних відношеннях. Серед новітніх імен осіб спостережено зростання активності словотворчих елементів іншомовного походження. **Лариса Рацибурська** (Росія) у статті «*Прагматичні аспекти сучасного російського словотвору*» наголошує на важливості когнітивно-дискурсивного підходу до дериватології, який уможливує врахування не лише функціональної специфіки новотворів, але й їхньої комунікативної доцільності. Нові слова в текстах ЗМІ ілюструють динамічні мовні процеси, сприяють інтерпретації явищ дійсності, демонструють основні особливості сучасного стану мови, що дає змогу говорити про відображення в них своєрідності національної культури. **Сергій Афонін** (Німеччина) в статті «*Роль словотвору для маркування соціальної дистанції у звертанні*» стверджує, що привнесення нових словотвірних елементів (*Тамарочка Сергеевна*) або їхнє усічення (*Зоя Пална*), спричиняє значну зміну прагматичного змісту усього мовного акту й є показником взаємодії різних рівнів мовлення. **Кристина Клещова** (Польща) у статті «*Творення і функціональні зміни польського прислівника*» зазначає, що словотвір польського прислівника змінювався протягом століть: з праслов'янського періоду адаптувалися ад'єктивні деривати, що закінчуються на *-e*, *-o*, на *-ski*, бісегментні форманти (*z lekka*). Процес руху прислівників до інших класів зосередився здебільшого між розрядами прислівників (польські автори вважають їх окремими граматичними класами), та на різних класах часток, зокрема модальних (модальних слів-речень). Саме цей процес

спричинився до розбіжностей у тлумаченні класів прислівників і кваліфікації лексем у польській граматиці і лексиці.

У працях, зосереджених у розділі IV «Слов'янський словотвір у міждисциплінарному контексті», встановлено зв'язки словотвору як з іншими напрямками мовознавства (лексикологією та лексикографією, морфологією й синтаксисом, етимологією), так і з іншими гуманітарними галузями (логікою, літературою). Зокрема, **Рената Беленчиков** (Німеччина) у статті «Словники у словотворі і словотвір у словниках» (переклад українською за російською авторською версією назви), з одного боку, з'ясовує, як можна використовувати словники для наукових досліджень у галузі словотвору, а з іншого — характеризує типи спеціальних словників (морфемні, словники «сімей слів», словотвірних гнізд, тлумачні словотвірні словники), які розкривають словотвірну систему конкретної мови. Органічність зв'язків між цими двома підходами наочно ілюструє німецька назва статті «Лексика у словотворі і словотвір у лексиці». У праці **Олексія Никитевича** (Білорусь) «Дериваційне гніздо як об'єкт і модель в теорії словотвору і практиці лексикографування» висвітлено складні питання словотвірної лексикографії, зокрема складних випадків морфемного членування і похідності, особливості словотвору в мові інтернету, місце діалектизмів у загальномовних словотвірних словниках тощо. **Ігор Милославський** (Росія) в статті «Десять постулатів про належність слов'янської аспектології до словотвору і наслідках цього для граматики і лексикографії» у стислому вигляді подає основні характеристики видового протиставлення у слов'янських мовах, зокрема наголошує на неспроможності намагань вивести семантичний інваріант для одиниць, протиставлених на основі сполучуваності, і називає (на нашу думку, дуже влучно) дві семантичні ознаки доконаного виду — однократність та/або результативність. Орієнтуючись на рецепцію, автор підкреслює актуальність видової характеристики лише для особових форм теперішнього часу, а для продукування важливі обмеження, які накладає доконаний вид. Зважаючи на те, що різні за видом дієслівні одиниці — завжди різні лексеми, їм має відповідати й окреме словникове тлумачення, що уможливить і плідне зіставлення даних різних мов. **Йоганн Реке** (Німеччина) у розвідці «Досі словотвір чи все ж краще знову морфологія?» наголошує на тому, що об'єкт дослідження словотвору практично неможливо відмежувати від об'єкта дослідження морфології, і на цій підставі відмовляє словотвору у праві бути окремим розділом науки про мову й пропонує «повернути» його в лоно морфології. У праці **Роберта Гаммеля** (Німеччина) «Слов'янські складні найменування — між словотвором і синтаксисом» наголошено на наявності синтаксичної структури в складних найменувань на відміну від похідних слів і представлено спробу створення синтаксичної класифікації різних типів складних найменувань. Зауважимо, що українській традиції відома й спроба синтаксичного обґрунтування деривації. До проблеми опису словотворчими засобами логічних (семантичних) категорій суб'єкта, об'єкта, простору, часу причини й наслідку звертається **Ольга Єрмакова** (Росія) у статті «Можливості словотвору у сфері вираження логічних категорій». Автор доходить

висновку, що засобами словотвору можуть бути виражені ті самі логічні категорії, які можна передати лексичними засобами, зокрема й вторинною номінацією, однак, не мають словотвірного вираження категорії причини, наслідку і мети. **Людвіг Селімські** (Польща) у праці «*Словотвір і етимологія*» наголошує на можливості протиріч між словотвірним і етимологічним аналізом певних похідних одиниць. Стаття **Сергія Бірюкова** (Німеччина) «*Трансформаційна поетика*» присвячена аналізу індивідуальної словотворчості поетів російського авангарду і неоавангарду, яка, за твердженням автора, певною мірою може вплинути на словотвірну систему мови.

Звертає на себе увагу мовне розмаїття збірника, і не лише в плані об'єктів дослідження (представлені практично всі слов'янські і деякі інші мови), але й у плані мовного оформлення: статті написані переважно однією зі слов'янських мов (частіше — однією з досліджуваних) з німецькою або англійською анотацією, статті дослідників, які представляють Німеччину — німецькою (з анотацією слов'янською мовою), цитати з наукової літератури подано без перекладу. Докладна інформація про авторів, яка завершує збірник, уможливує подальше обговорення ідей, висловлених у статтях. Матеріали збірника дають змогу українському читачеві ознайомитися не лише з проблемами, безпосередньо обговорюваними на його сторінках, але й з деякими поглядами на граматичні явища, які не збігаються зі звичними для українського мовознавства. Це стосується передусім префіксального словотвору, що його багато представників південних слов'ян зараховують до композиції, та дещо незвичних для нас поглядів на класифікацію частин мови. Знайомство зі збірником спонукає до роздумів, зокрема й над проблемою, які питання українського мовознавства (не лише в галузі словотвору!) можуть бути цікавими для обговорення з представниками інших лінгвокультур і мовознавчих шкіл, а також над тим, які здобутки українського мовознавства варто ширше пропагувати.

Статтю отримано 02.02.2016

Svitlana Sokolova

Institute of the Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THEORETICAL AND PRAGMATIC ASPECTS OF SLAVIC DERIVATION

Review of the book «*Slavische Wortbildung im Vergleich: Theoretische und pragmatische Aspekte*» / *Slavica Varia Halensia* / Band 12 / Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg / Svetlana Mengel (Hg.). — Berlin: LIT VERLAG Dr. W. Hopf, 2014. — 681 S.

The author determined a common work by the group of authors, who collaborate for a long time within the International Commission with the Slavic word formation under the International Slavic Committee. The Comparable aspect of the study is realised in the contrastive and comparative study of a certain linguistic phenomena in Slavic and non-Slavic languages (among particular Slavic), in the reflection of partial differences in theoretical principles and approaches to the description of word-forming systems of Slavic and non-Slavic languages.

Key words: *word formation, Slavic languages, comparison.*